

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГУБЕРНАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)

Valerij Bortnikov. The Establishment of the Governor's Power in Volyn (the end of XVIII – the Second Half of the XIX century).

Many scientific works are lack the specific historical material, but complex, multidimensional processes of Ukrainian state are often considered after simplified traditional schemes, without taking into account regional specificity, due to the prolonged stay of Ukrainian lands in the structure of other state formations. The process of the institution establishment of the provincial government attached from the Polish-Lithuanian Commonwealth territories is stipulated by the policy of the tsarist government aimed at strengthening of the centralized management of the Russian Empire. It acquired the concentrated shape in the «theory of official nationality», which envisaged the integration of autocracy, orthodoxy and nation into the «united and indivisible» Russia. The policy of the central authorities was determined as well by the struggle for spheres of influence between the «Russian imperialism» and by the Polish landowners' elite, the attempt to tear the Ukrainian population from the Polish revolutionary movement.

Catherine II considered each province as a governorship, and therefore at each of them appointed “the sovereign’s Viceroy or the Governor-General and subordinate to him «the ruler of the governorship or the Governor». Later, «the Governor of province or Governor became to be known as civil Governor. The latter had subordinated for the management of economic affairs «the Lieutenant Governor or Vice-Governor”.

As a rule, the Governors-General were as well commanders of military districts. On the outskirts of the Empire, the Governor-General are not so much watched, but rather directed the state policy in a certain direction, as a kind of «repeater» of the cultural activities of the state, and in some places its founder. In the North-Western and South-Western region governors-General primarily pursued political goals: «to prevent the possibility of an armed uprising and to tighten the connection of the land with the Empire».

The direct management of the province was exercised by civil governors. An important step in determining their place and role in the hierarchy of the higher ranks of the Empire, and a careful regulation of their activities was the «General instructions of the civil governors» (1837) Nicholas I. The order clearly defined the legal status of these governors primarily as «security guards inviolability of the supreme rights of the autocracy.» At the same time they had no right to «make regulations..., install, taxes or charges», and they are not allowed to change court verdicts or to assume the functions of judges. The order stated the provisions of the welfare of the inhabitants of the province, their protection from unlawful harassment. One of the powerful levers of state policy in the Russian Empire was the Orthodox Church and faith; it is no accident that the civil Governor was given the responsibility in the ensuring favorable conditions for strengthening, protection from the split, the influence of heretical doctrines and facts of the proselytism.

At the heart of the provincial institutions there was the principle of their division into administrative, judicial and financial. Full executive power belonged to the provincial government, headed by the civil Governor. The Job title of the provincial Prosecutor, the provincial solicitors for criminal and civil cases, provincial land surveyor, architect, etc. had been founded. Beside the provincial board, the Governor headed a significant part of other provincial agencies. The Governor, who was appointed by the Emperor at his discretion or on the proposal of the Ministry of internal affairs, was formally the head of the local provincial administration. He was the highest representative of the administrative and police authorities in the province, had broad administrative and supervisory credentials.

Key words: Volyn, Russian empire, autocracy, province, the Governor-General, the civil Governor.

Дослідження історії органів державної влади та місцевого самоврядування Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. є невід’ємною складовою процесу пізнання генези українського державо- й націєтворення. Актуальність проблеми обумовлена не лише потребою вивчення історичного досвіду формування державних інститутів на теренах України, а й тим, що багатьом працям політологів бракує конкретно-історичного матеріалу, натомість складні, багатоаспектні процеси

українського державотворення розглядаються часто за спрощеними традиційними схемами, без урахування регіональної специфіки, зумовленої тривалим перебуванням українських земель у складі інших державних утворень.

Вивчення інституту губернаторської влади на теренах України уписується в історико-правовий контекст дослідження процесу становлення виконавчих органів влади, а тому є надбанням не лише політологів, а й істориків, юристів та фахівців з державного управління. Теоретичні засади та практичний досвід реалізації виконавчої влади в Україні викладено у працях таких вітчизняних вчених, як В. Авер'янов, Г. Атаманчук, В. Кампо, О. Кордун, Є. Перегуда, О. Скакун, О. Скрипнюк, Н. Хома, В. Цветков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Найбільш докладно проблему управління губерніями Правобережної України, у контексті функціонування інституту губернаторської влади на Волині, досліджено у працях французького вченого Д. Бовуа, а також вітчизняних істориків та політологів В. Шандри, М. Бармака, А. Філінюка. Але проблема становлення губернаторства на Волині досліджена недостатньо. Тому метою цієї статті є аналіз функціонування інституту губернаторської влади на Волині, специфіки його становлення наприкінці XVIII – у другій половині XIX ст.

Процес становлення інститутів губерньської влади на приєднаних територіях обумовлено політикою царського уряду, спрямованою на зміцнення централізованого управління Російської імперії. Вона набула концентрованого вигляду в «теорії офіційної народності», яка передбачала інтеграцію самодержавства, православ'я і народу у складі «єдиної і неподільної» Росії. Політику центральної влади визначали і боротьба за сфери впливу між «російським імперіалізмом» та польською землевласницькою елітою, намаганням відірвати українське населення від польського революційного руху.

За царювання Катерини II було проведено одну з найважливіших реформ, яка, з певними корективами, визначила структуру органів влади на багато років уперед – реформу місцевого управління. Якщо до 1775 р. в Російській імперії існувало 20 губерній, то до сер. XIX ст. їх кількість зросла до 51. Процес облаштування губерній на нових засадах за Катерини II розтягнувся на 20 років: розпочавшись з Тверської губернії, він завершився на Віленській 1796 р. [1, с. VIII].

Відповідно до Указу імператриці «Настанови для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.) Російська імперія в адміністративному відношенні поділялася на 40 губерній-намісництв із приблизно однаковою кількістю населення: 300–400 тис. душ. Останні, зі свого боку, поділялися на повіти або округи, яких нараховувалося по 10–12 на губернію з населенням 20–30 тис. Катерина II розглядала кожну губернію як намісництво, а тому на кожну з них призначала «государева намісника» або генерал-губернатора та підпорядкованого йому «правителя намісництва або губернатора». Пізніше «правитель намісництва або губернатор» став називатися цивільним губернатором. Останній мав у підпорядкуванні для управління господарськими справами «поручика правителя або віце-губернатора» [2, с. 231–233].

Структура управління й субординація ускладнювалися з утворенням генерал-губернаторств із генерал-губернатором на чолі, якого було підпорядковано безпосередньо імператору. На практиці одному генерал-губернатору надавалися в управління не одна, а дві, навіть три губернії, що пояснювалося відсутністю в імперії належної кількості досвідчених, відданих престолові кадрів [3, с. 55–56]. У середині XIX ст. в державі нараховувалося десять генерал-губернаторів: віленський, гродненський, ровенський і мінський; вітебський, моголівський та смоленський; намісник кавказький і генерал-

губернатор новоросійський та бессарабський; київський, подільський і волинський; ліфляндський, естляндський та курляндський; московський; чернігівський, полтавський і харківський; с.-петербурзький; західносибірський та східносибірський.

Як правило, генерал-губернатори водночас були й командувачами військовими округами. На окраїнах імперії генерал-губернатор не стільки наглядав, скільки спрямовував державну політику у визначене річище, будучи своєрідним «ретранслятором» культурної діяльності держави, а подекуди і її творцем. У Північно-Західному й Південно-Західному краї генерал-губернатори переважно переслідували цілі політичні: «попередити можливість збройного повстання і міцніше поєднати край з імперією» [4, с. 85]. Призначення генерал-губернаторів у Правобережжі проходило з урахуванням того, що ці землі тривалий час перебували в складі Речі Посполитої, а на їх території діяли переважно польські закони, тому «самодержавство було зацікавлене, щоб ним управляли харизматичні генерал-губернатори, наділені необмеженою, в тому числі надзаконною владою» [5, с. 279]. На зауваження українських дослідників, правовий статус генерал-губернатора «визначався загальноросійськими законами та нормативно-правовими актами адресного характеру, які були чинними лише в підпорядкованих ним губерніях, що свідчить про наявність особливостей в управлінні окремими регіонами» [6, с. 18].

Залежно від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними проблемами, уміння впливати на імператора та використовувати царське оточення, «кожен з губернаторів намагався посилити значущість і впливовість своєї посади в державі, зокрема визначити взаємини центру і провінції, під час різних етапів інтеграції краю в складі Російської імперії» [7, с. 59]. Дійсно, ступінь і повнота влади генерал-губернаторів безпосередньо залежали від особистого ставлення й довіри самодержця. Наближеність деяких генерал-губернаторів до імператора та його родини, їх привілейоване становище в системі вищої чиновної ієрархії призводило до непорозумінь, а то й до конфліктів між ними й іншими царськими сановниками, шкодило справі проведення єдиної політичної лінії. Свідченням цього є оголошення в серпні 1861 р. у Північно-Західному краї воєнного стану генерал-губернатором В. І. Назімовим (1855–1863) без узгодження з міністром внутрішніх справ П. А. Валувєвим. На зауваження останнього, причину складних відносин із деякими генерал-губернаторами «зумовлено двома обставинами: від тих безпосередніх особистих відносин, у які генерал-губернатори були поставлені по відношенню до государя їх військовим званням та його особистим вибором, і від вимоги щодо необхідності поєднання в одних руках військової і цивільної влади» [8, с. 26].

Не випадково, деякі високі державні посадовці взагалі вважали інститут генерал-губернаторства зайвим у достатньо стрункій системі управління губерніями. Так, наприклад, міністр внутрішніх справ С. С. Ланской у своїй доповіді, «височайше розглянутій» 17 лютого 1856 р., поставив питання щодо користі головних начальників губернії: «Позитивним є те..., що за існуючих зараз умов зосередження вищої влади цивільного управління в особі генерал-губернатора не дає ніякої користі в губерніях, які правильно вже організовані і не містять різнорідних елементів» [9, с. 375].

Під час польського повстання 1830 р. Подільським й Волинським тимчасовим воєнним губернатором став Я. О. Потьомкін, а після його смерті (08.02.1831 р.), виконання посадових обов'язків губернатора було покладено на генерал-ад'ютанта В. В. Левашова (1832–1835). Останній 22 січня 1832 р. у зв'язку із утворенням Київського генерал-губернаторства став Київським воєнним губернатором та генерал-губернатором Подільським й Волинським. Такий титул носили начальники Південно-

Західного краю до 19 січня 1865 р, коли призначено Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора: генерал-ад'ютанта, генерала від артилерії О. П. Безака (1865–1869) [10, с. 19].

Безпосереднє керівництво губернією здійснювали цивільні губернатори. Важливим кроком у справі визначення їх місця та ролі в ієрархії вищих чинів імперії й ретельної регламентації їхньої діяльності став «Загальний наказ цивільним губернаторам» (1837 р.) Миколи І. У наказі чітко визначено правовий статус зазначених губернаторів, насамперед, як «охоронців недоторканності верховних прав самодержавства». Водночас вони не мали права «робити нових постанов... , встановлювати податки або збори», а також їм заборонено змінювати судові вироки або брати на себе виконання функцій суддів. Йшлося у наказі й про забезпечення добробуту жителів губернії, їх захист від неправомірних утисків [11, с. 362].

Як відомо, одним із потужних важелів здійснення державної політики в Російській імперії залишалася православна церква й віра, тому не випадково, що на цивільного губернатора покладалася обов'язки забезпечення сприятливих умов для їх зміцнення, охорона від розколу, впливу єретичних учень і фактів прозетелізму. Цивільні губернатори мали сприяти «духовному начальству в охороні прав церкви і непохитності самої віри» [11, с. 369–370].

Аналіз змісту цього документу свідчить про високий статус цивільного губернатора, його певну автономність, можливості створення умов для ефективної роботи всього управлінського механізму губернії. Водночас, на думку істориків, згаданий наказ відбивав прагнення імператора до дрібної регламентації, як то: особисту відповідальність губернаторів за дотриманням встановлених правилами відстаней між домами і різними господарськими будовами, у тому числі й туалетами [12, с. 266].

У деяких випадках, насамперед на окраїнах імперії, де ситуація не була стабільною й де дислокувалися значні військові угруповання, призначався військовий губернатор, якого підпорядковано військовому відомству, залишаючись, однак, вищою посадовою особою в губернії. У такому випадку він називався «військовим губернатором і керуючим цивільною частиною».

У Правобережній Україні після приєднання її до Росії внаслідок другого поділу Речі Посполитої відкрито загальнодержавні установи – «присутственные места». Генерал-губернатором приєднаних територій імператриця призначила генерал-аншефа М. М. Кречетнікова (після його смерті 9 травня 1793 р. генерал-губернаторське крісло зайняв генерал-поручик Т. І. Тутолмін (1793–1796)). Ізяславським губернатором став генерал-майор В. С. Шереметев (1793–1795).

Волинську губернію утворено відповідно до іменного рескрипту Катерини II від 1 травня 1795 р., у якому йшлося про необхідність утворити на базі Брацлавської, Ізяславської губерній та Каменецької «області» три губернії: Брацлавську, Волинську і Подільську з відповідним формуванням штатів, а також виготовленням генеральних, спеціальних, губернських і окружних карт [13, с. 691].

Офіційне відкриття Волинського намісницького правління з освяченням його приміщень святою водою Преосвященним Варлаамом, Єпископом Житомирським відбулося 6 серпня 1796 р. [14, с. V]. На перше його урочисте засідання прибули головуючий генерал-губернатор, аншеф, сенатор і кавалер Т. І. Тутолмін, губернатор генерал-майор і кавалер В. С. Шереметев, радники: колезький радник А. Сумбулов, секунд-майор Пономарьов [15, с. 940].

На зауваження вітчизняної дослідниці Н. О. Щербак, енергійна діяльність Т. І. Тутолміна викликала незадоволення польської шляхти, зокрема волинської, і, як наслідок, виникнення між ними конфлікту, що призвело до його відкликання й

переведення на посаду московського головнокомандувача. Генерали ж О. А. Беклешов, І. В. Гудович, А. Г. Розенберг, які займали цю посаду пізніше, вже не проявляли такої ініціативи, як діячі катерининських часів Кречетніков і Тутолмін [16, с. 86].

Першим цивільним губернатором Волинської губернії став дійсний статський радник М. П. Миклашевський (08.01.1797–19.11.1797).

Для попередження зловживань державних чиновників їм заборонялося набувати у власність у підвідомчій території будь-яку велику нерухомість, а з метою оновлення кадрового складу на місцях приблизно через кожні три-п'ять років губернаторів переміщували з губернії в губернію. Цивільний губернатор Волинської губернії І. О. Куріс (1800–1802) працював на цій посаді менше двох років, наступний за ним Г. С. Решетов – більше ніж три роки із 1802 по 1805 рр.

Помітний слід в історії Волині залишив таємний радник двора, дійсний камергер М. І. Камбурлей (1806–1815), якого було призначено цивільним губернатором 13 липня 1806 р. Він змінив на цій посаді князя М. М. Волконського (1805–1806) і пробув на ній дуже довго, як жоден інший цивільний губернатор, більше дев'яти років. Архівні документи підтверджують неабиякі організаторські та адміністративні здібності керівника губернії, про що свідчать подяки, нагороди і звання, даровані йому імператором. М. І. Камбурлея, напевно, єдиного із волинських «керівників губернії» пожалувано званням, яке майже не траплялося в практиці присвоєння чинів і звань – «цивільний губернатор на правах генерал-губернатора» [17, арк. 61]. Посаду цивільного губернатора заступив віце-губернатор, колезький радник О. Д. Хрущов; обов'язки генерал-губернатора й цивільного губернатора розділено. Щоправда згодом Камбурлей і Хрущов стали учасниками величезного корупційного скандалу внаслідок якого були позбавлені своїх посад.

В основі управління губернськими установами лежав принцип їх поділу на адміністративні, судові та фінансові. Уся повнота виконавчої влади належала губернському управлінню на чолі з цивільним губернатором. При губернських правліннях створено посади губернського прокурора, губернських стряпчих з кримінальних та цивільних справ, губернського землеміра, архітектора тощо. Поряд з губернським правлінням, губернатор очолював значну частину інших губернських установ. Губернатор, який призначався імператором на власний розсуд або за представленням Міністерства внутрішніх справ, формально був головою всієї місцевої губернської адміністрації. Він був вищим представником адміністративної й поліцейської влади в губернії, мав широкі розпорядчі та наглядові повноваження. Не випадково в офіційних документах його називали «керівником» і «господарем», «керуючим» губернії : «... п. начальник губернії князь Друцкой-Соколинський ... 12 ... грудня відбуває зі Смоленська в м. Житомир для управління Волинською губернією...», йшлося у розпорядженні Волинського губернського правління наприкінці 1856 р. [18, с. 133].

Безпосереднє підпорядкування різних відомчих структур цивільному губернатору сприяло подоланню відомчої відокремленості, а діяльність різноманітних губернських комітетів і комісій, які мали безпосередній контакт із місцевим населенням, зі свого боку зміцнювали зв'язки між губернською адміністрацією та жителями регіону.

До середини XIX ст. цивільний губернатор головував у губернському правлінні, у приказі громадської опіки, у комісії народного продовольства, у будівельній і шляховій комісії, у вісяному комітеті, губернському комітеті охорони здоров'я, відділенні комерційної ради, мануфактурному комітеті, комітеті з організації кінної справи, рекрутському комітеті, комітеті піклування про в'язниці (як голова), губернському з селянських справ присутствії тощо.

На цивільного губернатора покладено нагляд за всіма урядовими та громадськими установами, щодо яких він мав право адміністративної юстиції. Цивільний губернатор також вирішував питання прийняття іноземців у російське підданство, видання паспортів та ін. У його компетенції призначення, переміщення й звільнення державних чиновників, затвердження на посадах осіб, обраних в органи земського, міського та станового самоврядування (в окремих випадках – за погодженням із Правлячим сенатом).

На початку XIX ст. за ініціативою відомого державного діяча М. М. Сперанського було здійснено реформу державного управління. 1 січня 1810 р. утворено Державну раду – дорадчий орган при цареві, який зіграв визначну роль у справі впорядкування законодавства та всієї системи державного управління в імперії. Наступного 1811 р. прийнято «Загальне устанавлення міністерств», документ, який упорядковував систему виконавчих органів влади. Унаслідок проведених реформ в особливому стані опинилися губернатори, які, як і раніше, призначались імператором та були йому підпорядковані. Однак за нової структури влади губернатори ставали чиновниками Міністерства внутрішніх справ і залежали від міністра, оскільки виконавчі органи при губернаторі – губернські правління – підпорядковано Правлячому сенату. 1837 р. затверджено згаданий вище «Загальний наказ цивільним губернаторам» та положення щодо організації діловодства в губернських правліннях. У ньому визначено субординацію цивільного губернатора щодо вищих органів влади та їх представників:

«§ 326. Цивільні губернатори отримують накази лише від Імператорської Величності та Правлячого Сенату, надають рапорти і донесення лише Государю Імператору і Правлячому сенату.

§ 327. До міністрів, керуючих окремими частинами міністерств, і головних начальників губерній, вони звертаються із поданнями.

§ 328. Цивільні губернатори у відношенні до генерал-губернаторів та інших головних місцевих керівників зберігають порядок субординації відповідно до закону, не роблячи ніяких подань поза зазначених головних місцевих керівників» [11, с. 435].

Прибуття губернатора на нове місце роботи супроводжувалося прийняттям Волинським губернським правлінням документа такого змісту:

«Ковельському магістрату. Про вступ з 22 ... лютого на посаду Волинського цивільного губернатора Його Превосходительства дійсного статського радника Клушина, занотував у журнал, повідомити усі губернські “присутственні місця”, а повітовим дати знати; поза тим надрукувати статтю в губернських відомостях; про що п.п. генерал-губернатору, Міністру внутрішніх справ і Правлячому сенату доповісти. 22 лютого 1856 року» [19, арк. 67].

Другою особою в губернській адміністрації був віце-губернатор. На нього, відповідно до «Зводу загальних губернських устанав» 1857 р., покладено такі обов'язки: «1) бути безпосереднім помічником і співробітником начальника губернії в усіх питаннях управління нею; 2) мати безпосередній і відповідальний нагляд з усіх питань губернського правління, стежити за діловодством, благоустроєм і порядком загалом, і насамперед в канцелярії “присутствия” та його відділень; 3) обіймати тимчасово місце начальника губернії щоразу, коли губернатор через будь-які обставини не управляє губернією» [20, с. 179].

До 1837 р. віце-губернатори очолювали казенні палати й були своєрідними представниками фінансового відомства. Після 1837 р. вони ставали головами губернських правлень.

Виконавчим органом при губернаторі була канцелярія губернатора, яка на Волині відкрита відповідно до указу Правлячого сенату від 22 вересня 1796 р. У 1895 р. до

канцелярії губернатора входили: виконуючий обов'язки правителя канцелярії, чотири його помічники, регістратор та один завідувач казначейського столу, два штатних і два позаштатних чиновники з особливих доручень; усього – одинадцять державних службовців. Канцелярія припинила своє існування в березні 1917 р. внаслідок перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції й була замінена канцелярією губернського комісара Тимчасового уряду.

Отже, у своєму розвитку органи державної влади та адміністративний апарат приєднаних територій, у тому числі й Волинської губернії, пройшли складний шлях еволюції, особливостями якого стало тривале поєднання правової бази та порядків різних державних систем. Запровадження на приєднаних територіях інституту губернаторів на зразок центральних областей Російської імперії мало на меті вирішення завдань централізації, русифікації з відповідним посиленням позицій православної церкви. Наочним відображенням політики царизму щодо силових, антидемократичних методів управління приєднаними територіями стало те, що посади генерал-губернаторів займали військові, головним завданням яких було чітке забезпечення реалізації державної політики. Характерною ознакою інституту губернської влади досліджуваного періоду є розгалужена мережа місцевих установ за існування невеликого штату державних службовців.

1. *Городские поселения в Российской империи.* – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1860. – Т. I. – 590 с.

2. *Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 7 ноября 1775 г.* // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14392. – С. 229–304.

3. *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы в Российской империи (XVIII – начало XX века) / Лысенко Л. М. – М. : Изд-во МГПУ, 2001. – 358 с.

4. *Шепелев Л. Е.* Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Шепелев Л. Е. – СПб. : Искусство-СПБ. – 479 с.

5. *Філінюк А. Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації : [монографія] / Філінюк А. Г. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.

6. *Бармак М. В.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Бармак. – Львів, 2008. – 33 с.

7. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1805: функції, структура, архів / Валентина Шандра. – К. : Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.; іл.

8. *Гетманский А. Э.* Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века) / А. Э. Гетманский // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 24–45.

9. *Горизонтов Л. Е.* Рецензія на книгу : Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1805: функції, структура, архів. – Київ, 2001 / Л. Е. Горизонтов // Белоруссия и Украина: История и культура : Ежегодник Института славяноведения. 2003 / [гл. ред. Б. Н. Флоря]. – М. : Наука, 2003 – С. 373–382.

10. *Губернии Российской империи: история и руководители 1708–1917* / [под общ. ред. министра внутр. дел. РФ Б. В. Грызлова ; глав. ред. Н. Ф. Самохвалов ; ред.-сост. Ю. Н. Моруков]. – М. : Объединенная ред. МВД России, 2003. – 480 с.

11. *Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г.* // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. второе]. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1838. – Т. XII. – Отд. I. – № 10303. – С. 361–439.

12. *Рахматуллин М. А.* Екатерина II, Николай I, А. С. Пушкин в воспоминаниях современников / М. А. Рахматуллин ; [отв. ред. А. Н. Цамутали ; сост. А. Л. Хорошкевич]. – М. : Памятники ист. мысли, 2009. – 640 с.

13. Про прийняття присяги від жителів приєднаних до Росії територій під час останнього поділу Польщі; про їх влаштування на підставі «Учреждения о губерниях» та влаштування митниць і кордонів : Іменний рескрипт Катерини II на ім'я генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського. 1 травня 1795 р. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – Т. XXIII. – № 17323. – С. 691–692.

14. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1879 год. – Житомир, 1880. – 120 с.

15. Про відкриття Волинського намісництва в Житомирі : Указ Сенату. 22 вересня 1796 р. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – Т. XXIII. – № 17512. – С. 940.

16. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 38 с.

17. Об управлени г. сенатору Комбурлею губерниею на правах генерал-губернатора // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 61.

18. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / Бортніков В. І. – Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с. + іл.

19. Про прибуття до Житомира й початок виконання обов'язків губернатора 22 лютого 1856 р. : Розпорядження волинського цивільного губернатора П. М. Клушина // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 67.

20. Свод законов Российской империи. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1857. – Т. 2. – Ч. 1: Общее губернское учреждение. – 1263 с.

21. Штат Волынской губернии... 1804 г. // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 328–329.